

KAMIL IWANIAK

ORCID: 0000-0002-9630-6420

Uniwersytet Śląski, Polska

Językoznawstwo kognitywne a niemieckie czasowniki przedrostkowe ze szczególnym uwzględnieniem morfemu *durch*

Wprowadzenie

Wyjściowa teza artykułu zakłada, że spojrzenie kognitywne pozwoli na wydajniejszy i głębiej sięgający opis konstruowania struktury semantycznej złożonych czasowników niemieckich. Jednym z podstawowych założeń, które leży u podstawy teorii mieszczących się w granicach obszaru nazywanego językoznawstwem kognitywnym, jest istnienie ścisłego związku między strukturą semantyczną a konceptualną. Wartość semantyczna wyrażenia byłaby pusta bez odpowiadającej jej struktury kognitywnej, rozumianej jako ukształtowane przez doświadczenie zasoby wiedzy o rzeczywistości. Jednostki leksykalne odwołują się więc nie do obiektywnej rzeczywistości pozajęzykowej, ale do reprezentacji mentalnych, istniejących w umysłach użytkowników języka, służąc jako miejsca wejścia do szeroko zakrojonych (a nawet praktycznie nieskończenie pojemnych) obszarów wiedzy (Evans/Bergen/Zinken 2007:6–8). Perspektywa kognitywistyczna ze względu na przekonanie o wyprowadzalności cech języka z ogólnopoznawczych zdolności człowieka pozwala na wypracowanie wglądu w podstawowe mechanizmy funkcjonowania kompetencji językowej, nie ignorując indywidualnego charakteru zróżnicowanych systemów językowych, co stanowi o jej wysokiej przydatności.

Do wysokiej użyteczności paradygmatu kognitywistycznego w badaniach nad zjawiskami klasycznie definiowanymi jako gramatyczne przyczynia się również ujmowanie języka jako zjawiska o naturze dogłębnie symbolicznej. Podstawową jednostką poddawaną analizie jest symbol (symbolic unit), spajający dostrzegalną formę zewnętrzną oraz konceptualizowane znaczenie. Perspektywa

kognitywistyczna uwzględnia wszystkie takie jednostki, począwszy od morfemów o różnym charakterze do wyrażeń złożonych, akcentując prymarną rolę znaczenia (Geeraerts 2006:4–6, Taylor 2007:44–46, Lee 2001:137). Podejście to wydaje się skrojone do potrzeb analizy statusu semantyczno-składniowego morfemów wykorzystywanych w derywacji przedrostkowej czasowników.

W pierwszej części tekstu zostaną przedstawione najważniejsze założenia i pojęcia gramatyki kognitywnej. Uwaga zostanie skierowana na połączenie procesów językowych wraz z innymi procesami kognitywnymi przez odwołanie się do teorii umysłu ucieleśnionego.

Dalszym celem tekstu jest próba analizy, w jaki sposób konstruowane jest znaczenie czasowników rozdzielnie złożonych i nierozdzielnie złożonych ze szczególnym uwzględnieniem tych współkonstruowanych przez morfem *durch*, mogący funkcjonować, zależnie od typu czasownika, jako nierozdzielny od rdzenia prefiks (niem. Präfix) lub jako możliwa do oddzielenia partykuła czasownikowa (niem. Verbpartikel, Verbusatz). Rozważania koncentrują się więc wokół cech derywacji przedrostkowej czasowników niemieckich oraz w konsekwencji wokół próby wskazania na najważniejsze mechanizmy prowadzące do tworzenia struktury semantycznej czasowników złożonych.

1. Perspektywa językoznawstwa kognitywnego

Językoznawstwo kognitywne nie stanowi jednorodnego monolitu koncepcyjnego; powinno być postrzegane raczej jako spektrum różnych propozycji teoretycznych, które wyrastają z szeregu współdzielonych podstawowych sposobów postrzegania, opisywania i badania zjawisk językowych.

Do najważniejszych myśli rdzenia paradygmatu kognitywnego należy między innymi założenie, że umysł nie jest wyposażony we wrodzony moduł językowy, a raczej strukturyzuje rzeczywistość w sposób odpowiadający zapotrzebowaniom adaptacyjnym danej jednostki. Rzeczywistość jest konstruowana w umyśle konkretnego człowieka na podstawie zebranych bodźców w sposób indywidualny, jako efekt procesów kognitywnych – w sposób adekwatny i umożliwiający poprawne w niej funkcjonowanie (Żurawski 2007:389). Zamiast koncepcji modułu językowego jako osobnej zdolności uwypukla się nierozzerwalną interakcję między wiedzą językową a procesami percepcyjnymi, zasobami pamięci, umiejętnościami abstrahowania, konceptualizacji, kategoryzacji, schematyzacji itp. (Taylor 2007:4).

Znaczenie ma być w konsekwencji „ucieleśnione” – konkluzja ta wyartykułowana została przez Lakoffa i Johnsona (1999:28): „Prawdziwi ludzie mają umysły ucieleśnione, a ich systemy pojęciowe powstają dzięki żywemu ciału, są przez nie ukształtowane i dzięki niemu posiadają znaczenie”. Możemy więc

mówić o tak zwanym poznaniu ucieleśnionym (ang. embodied cognition), odgrywającym w metodologii kognitywnej istotną rolę (Gonigroszek 2011:14).

Najbardziej znaczący wpływ na język człowieka wywiera jego środowisko społeczne oraz przyjmowane kulturowe wzorce zachowań werbalnych, parawerbalnych i niewerbalnych. Związek między mechanizmami biologicznymi, presją kulturową (rozumianą w kategoriach ewolucyjnych) oraz językiem trafnie ujmuje Everett (2019:179): „Ludzkie ciała i mózgi podlegają doskonaleniu przez kulturę, a sama kultura doskonaleni się pod wpływem naszego myślenia i języka”. Kultura stanowi więc obecnie prymarne źródło stymulacyjne naturalnego aparatu poznawczego, który nierozzerwalnie zakotwiczony jest w materii organicznej naszych ciał. Przyjmowanie i przetwarzanie konkretnych bodźców ze świata zewnętrznego pozwala nam na tworzenie tak zwanych reprezentacji mentalnych, które, jak pisze Żegleń (2010:161), powstają jako części nadrzędnych struktur określanych jako skrypty poznawcze lub ramy interpretacyjne, którym później poświęcimy w tekście więcej uwagi.

Według Zahorodnej (2015:65–67) nowe badania z obszaru neuronauki dowodzą, że biologiczne uposażenie poznawcze, które początkowo wyewoluowało, by sprostać potrzebom związanym z ruchem i percepcją, wtórnie zaadaptowało się do rozwiązywania przedsięwzięć bardziej złożonych. Mechanizmy objęły też – nawiązując do świata zewnętrznego i działania pozajęzykowego – zadanie kreowania symulacji offline sytuacji i zdarzeń. Wspomniane obrazowanie umysłowe jest przedstawieniem parareceptyjnym, to znaczy mającym na celu adekwatne odtworzenie rzeczywistego doświadczenia percepcyjnego (poznanie typu offline), kiedy brakuje bezpośrednich stymulantów. Ucieleśnione poznanie przebiegające w oderwaniu od bezpośredniego kontaktu z otoczeniem reprezentuje typ offline, w którym: „zasoby sensoryczne i motoryczne ponoszą ciężar zadań i procesów umysłowych, podczas gdy ich odniesienia są odległe w czasie i przestrzeni albo są jedynie wyobrażone” (Wilson 2002:635). Opierając się między innymi na tych konkluzjach, liczne nurty językoznawstwa kognitywnego postulują zależność, a nawet nierozłączność gramatyki i semantyki, zasadzających się na obrazowych schematach i przechowujących ucieleśnioną wiedzę o świecie (Zahorodna 2015:66). Gramatyka o statusie symbolicznym powinna być postrzegana jako nośnik znaczeń i stymulant procesów wyobrażeniowych; jest współformowana przez różnorodne procesy poznawcze człowieka (Gonigroszek 2011:14). Zjawiska morfologiczne oraz składniowe, a także produkty tychże, mogą być interpretowane jako konstrukty o symbolicznym charakterze, które należy analizować z uwzględnieniem ich zakorzenienia w aparacie poznawczym.

W nieco szerszej perspektywie tę myśl można sformułować, jak to czyni Everett (2019:40), pisząc o języku, że stanowi on: „przykład teorii Gestalt – całość jest większa od sumy swoich części. Nie da się pojąć całości, badając tylko poszczególne jej elementy”.

2. Metafory konceptualne i metonimia konceptualna

W niniejszym podrozdziale nastąpi próba odpowiedzi na to, w jaki sposób następować może konceptualizacja pojęć abstrakcyjnych. Jak to zostało dotychczas przedstawione, językoznawstwo kognitywne kładzie nacisk na analizę zjawisk językowych postrzeganych jako elementy składowe lub wynikowe ogólnych mechanizmów poznawczych. Stała interakcja ze środowiskiem zewnętrznym powoduje wytworzenie schematów wyobraźniowych (modeli kognitywnych), które konkretyzowane są w bardziej specyficznych obszarach. Nasze doświadczenia życiowe z materią i przestrzenią na skutek procesów schematyzacji, po uzyskaniu bardziej abstrakcyjnej formy, mogą zostać przyłożone do konceptualizacji pojęć niematerialnych i znajdować zastosowanie w przeprowadzanych na nich operacjach. Teorie językoznawstwa kognitywnego akcentują rolę metafory i proces odwzorowywania elementów przynależących do tak zwanej domeny źródłowej, a więc prymarnego obszaru, związanego najczęściej z odczuwaniem zmysłowym, do domeny docelowej, przestrzeni pojęć nieukonkretyzowanych materialnie. Metafora wynika z naszego sposobu pojmowania (Lakoff/Johnson 1988:27). Konkretnie językowe jednostki o charakterze metaforycznym są uszczegółowieniami ogólniejszych metafor pojęciowych, rozumianych za Taylorem (2007:708) jako schematyczne odbicie, odwzorowanie domeny źródłowej w domenie docelowej. Bezpośrednie odczucia cielesne stają się podstawą do tworzenia rozszerzeń metaforycznych oraz metonimicznych. Miłość jest przykładem pojęcia abstrakcyjnego, rozwijającego domenę docelową, a więc eksplikowalną z wykorzystaniem zestawu cech paralelnych zaczerpniętych z domeny źródłowej. Miłość bywa porównywana do podróży (np. *kroczymy wspólną ścieżką*) lub do choroby (np. *oszalał z miłości*). Celem metafory jest uchwycenie natury danego zjawiska, nie musi być ono jednak zupełnie wyczerpujące i odwzorowujące wszystkie jego aspekty. Ponadto możemy stwierdzić, że w charakterze metafory leży raczej sprofilowanie, więc wyróżnienie pewnych aspektów określonego zjawiska (Tokarz 2000:258–260).

Metonimia wraz z metaforą były przed rozwojem orientacji kognitywistycznej w językoznawstwie traktowane jako zjawiska nieodgrywające istotnej roli w procesach językowych. Od lat osiemdziesiątych następuje zauważalny wzrost zainteresowania metaforą i metonimią, które językoznawcy nurtu kognitywistycznego uważają za jeden z najważniejszych rodzajów przesunięć znaczeniowych, prowadzący do polisemii. Relację metonimiczną zwykle charakteryzować się jako związek substytucji, w którym jedno pojęcie zastępuje się innym, znajdującym się w związku przyległości do tego, które nie zostaje bezpośrednio aktywowane właściwym mu terminem. Metonimię konceptualną trafnie obrazuje przykład: *TWARZ ZA OSOBE* jak w zdaniu: *W programie pojawiła się nowa twarz* (Pietrzak-Porwisz 2006:30). Metafora zbudowana jest na zasadzie podo-

bieństwa (ang. *similarity*), dzięki któremu treść semantyczna zagadnienia może być wytłumaczona specyfiką struktury semantycznej innego pojęcia; metonimia opiera się natomiast na odwołaniu się jednego pojęcia do drugiego (ang. *reference*). Stanowcze oddzielenie metafory od metonimii jest jednak często bardzo problematyczne (Lemmens 2015:99–100).

3. Typologia metafor

Lakoff i Johnson (za Tokarz 2000:254–255) wskazują na grupę metafor, które można określić jako „elementarne”, które przywołują nasze codzienne, podstawowe doświadczenia. Do tej grupy należą metafory orientacyjne, obejmujące doświadczenia wynikające z poruszania się w przestrzeni. Terminy odnoszące się do ludzkiej postawy lub położenia obiektu, a więc morfemy związane z horyzontalną i wertykalną orientacją w przestrzeni mogą być jednocześnie używane do opisu stanów różnego typu, w tym emocjonalnych (*podnieść na duchu*, *gramgebeugt*, *to be in low spirit*) czy zależności społecznych (*podwładny*, *Vorgetzte*, *subordinate*). Podobnie wyrażane są zmiany ilościowe (ruch w górę jako przyrost ilości lub liczby, ruch w dół jako ubywanie). Za pomocą jednostek leksykalnych, ewokujących ruch do przodu lub w tył albo pozycjonowanie przed lub za, konceptualizujemy nierzadko stany przyszłe i przeszłe (*To jest przed nami*, *Vergangenheit*, *es steht uns bevor*). Druga grupa metafor elementarnych, którą Lakoff i Johnson określają jako ontologiczne, odwołuje się do naszej percepcji i do podstawowego wniosku, że otoczenie składa się z obiektów i substancji. Tak poprowadzona metaforyzacja umożliwia nam postrzeganie zjawisk kompleksowych o wysokim stopniu abstrakcji, takich jak procesy, czynności, uczucia i zdarzenia jako obiekty materialne, a dzięki temu opisywać je oraz ujmować ilościowo (Tokarz 2000:256–257). Reprezentatywnym przypadkiem metafory ontologicznej jest metafora, której domenę źródłową tworzy schemat wyobraźniowy pojemnika, do którego przyrównane mogą być między innymi całe zespoły procesów kognitywnych, jak na przykład pamięć, która może być dziurawa lub metafora przyrównująca myśli do obiektów o dużej mobilności (*coś komuś wpadło do głowy*, *Gedanken gehen in diese Richtung / geistern herum*) (Iwaniak 2021:205–206). Opisane przypadki pokazują nam, że metafory oparte na wielomodalnych doświadczeniach percepcji przedmiotów trójwymiarowych, a także propriocepcji i samoświadomości ciała w przestrzeni, są stałym i powtarzalnym sposobem myślenia, który znajduje odbicie w systemie oraz użyciu języków. Metaforami, których domeny źródłowe wyrastają ponad pierwotne doświadczenia życiowe i często opierają się na bardziej złożonych konstruktach z siecią konotacyjną są metafory strukturalne, na przykład kłótnia konceptualizowana jako wojna, polityka porównywana do teatru lub gry (Paroń 2011:44, 48–49).

By pokazać zróżnicowanie natury domen źródłowych, przytoczone zostaną słowa Lakoffa i Johnsona (1988:84):

Nie twierdzimy, że doświadczenie fizyczne jest w jakikolwiek sposób bardziej podstawowe niż inne rodzaje doświadczeń, czy to emocjonalnych, czy umysłowych, czy kulturowych, czy jeszcze innych. [...] W związku z podłożem twierdzimy natomiast, że najczęściej konceptualizujemy zjawiska niefizyczne w terminach fizycznych – to znaczy, pojmujemy zjawiska mniej wyraźnie zarysowane za pośrednictwem zjawisk bardziej wyraźnie zarysowanych.

4. Obrazowanie mentalne oraz prototypowa natura pojęć w gramatyce kognitywnej

Zgodnie z wcześniej sygnalizowanym spojrzeniem kognitywistów podczas badań nad fenomenami językowymi odchodzi się od procesowania izolującego jedną płaszczyznę języka na rzecz podejścia holistycznego. Sugeruje to uznanie otwartej i dynamicznej natury możliwości konceptualizacyjnych, wyrażającej się w empirycznie udowodnianym postulatcie tworzenia sieciowych struktur kognitywnych, w których istotna rola przypada zjawisku prototypowości (Tabakowska 2005:53–54). Kategorie prototypowe orientują się wokół obiektów o najwyższej frekwencji występowania; egzemplarze do niej przynależące powiązane są podobieństwem rodzinnym, a granice przebiegające między tymi kategoriami są często nieostre. Prototypowość sieci pojęciowych kształtowana jest przez doświadczenia zdobywane podczas kontaktów z otoczeniem (Kurcz 2000:174). W świetle przytoczonych i przeprowadzonych refleksji możemy konstatować, że język jako całość – w tym zarówno leksykon, jak i gramatyka, w których odnajdujemy mechanizmy dwojakiej natury, logicznej i asocjacyjnej – odbijają obraz świata, który zespala zindywidualizowane cechy z tym, co rozpowszechnione w danym otoczeniu społecznym. Znaczenie, tworzące w językoznawstwie kognitywnym fundament większości rozważań, należy rozumieć jako (czyjaś) konceptualizację tego, co postrzegamy, a zjawiska morfologii i składni, do których czynione są w tekście odniesienia, służą „obrazowaniu” (Tabakowska 2005:55). Przez termin „obrazowanie” (określany także jako „konstruowanie sceny”) rozumiem za Langackerem (1988:56, 63) konkretny sposób ujęcia danej sytuacji. Chodzi więc o umiejętność do przywoływania tej samej treści konceptualnej w odmienny sposób – z różnych punktów widzenia, kierując uwagę na różne aspekty tej samej sytuacji wyobrażeniowej. „Obrazowanie” towarzyszy zawsze użyciu struktur semantycznych i gramatycznych. W ów proces wchodzi między innymi:

- a) określanie poziomu uszczegółowienia i schematyczności (*roślina – drzewo – dąb*);
- b) wysuwanie jednych treści na pierwszy plan i wypieranie innych na drugi. Zabiegiem używanym w tym celu może być między innymi opisany wcześniej proces tworzenia metafor konceptualnych;
- c) wprowadzenie perspektywy;
- d) „profilowanie” i organizacja sceny z regułą różnicowania na trajektorie i landmark (por. Langacker za Kardela (red.) 1995:20).

„Profilowanie” następuje wtedy, kiedy z bazy doświadczeniowej wyróżniona zostaje struktura semantyczna, w terminologii Langackera (por. Kardela (red.) 1995:23) nazywana predykcją. Predykcja desygnuje określone elementy bazy w procesie profilowania, wysuwa je na pierwszy plan i zaznacza – profil może więc zostać terminologicznie utożsamiony z desygnatem, który jednak nie jest rozumiany strukturalistycznie jako obiekt świata pozajęzykowego, ale jako określony wycinek szerszej konceptualizacji. Desygnacja więc to związek między całością konceptualizacji a konkretnym (podświetlonym) składnikiem tej konceptualizacji (Majer-Baranowska 2004:90). Baza predykcji terminologicznie może być porównana do ramy pojęciowej (interpretacyjnej) Fillmore’a. Użycie danej predykcji uruchamia całość ramy, w której desygnat predykcji zajmuje określone miejsce. Sięgnięcie po wyraz *wuj* otwiera przykładowo ramę „pokrewieństwo”, w której zasygnalizowane pojęcie jest odpowiednio osadzone (Grzegorzczkowska 2004:78). Wartość semantyczna każdej struktury określona jest więc zarówno dzięki całej bazie, jak i węższemu profilowi. Według Langackera każde wyrażenie językowe może zostać przybliżone semantycznie przez nałożenie profilu na bazę, czyli wyróżnienie określonych elementów wbudowanych w kompleksową całość. W wyniku analizy kontrastywnej wyrażań, takich jak *lampa nad stołem* i *stół pod lampą*, dochodzimy do wniosku, że zarówno pierwsze, jak i drugie z nich korzysta z tej samej bazy doświadczeniowej. Wyrażenia te są więc różnicowane ze względu na inny sposób profilowania, a więc desygnowania innej podstruktury (Langacker 1988:60). Profilowanie może dotyczyć rzeczy, rozumianych ogólnie jako wybrane regiony domeny o wysokim stopniu abstrakcyjności, które traktowane jako całości, poddają się procesom tworzącym wyższe poziomy organizacji konceptualnej (por. Langacker za Kardela (red.) 1995:26). Nie musi być ono jednak ograniczone tylko do rzeczy, może dotyczyć także relacji. Profilowanie relacji wyróżnia połączenie między elementami pojęciowymi, które konstytuowane mogą być przez opisane rzeczy lub inne relacje. Profilowanie ma tworzyć wyznacznik kategorii gramatycznych i ich tak zwanego biegunu semantycznego¹. Kategorie te ustalane są nie ze względu na właściwości formy jako takiej ani na-

¹ Wyrażenia językowe rozumiane jako symboliczne jednostki leksykonu i gramatyki cechuje dwubiegunowość. Tymi współleżącymi biegunami są biegun fonologiczny oraz semantyczny. Jako ten ostatni funkcjonuje struktura semantyczna, definiowana jako konceptualizacja zgodna z konwencjami językowymi (Langacker 2004:31).

wet konkretną treść konceptualną, ale ze względu na sposób profilowania, który implikują podczas opisu sytuacji. Mianowicie relacja atemporalna profilowana jest przez bezokolicznik, przy czym odmieniona forma czasownika odnosi się także do relacji, ale z podaniem czasowych okoliczności jej zachodzenia (Langacker za Kardela (red.) 1995:32). Istotnym spostrzeżeniem jest występowanie podobnych mechanizmów w wypadku morfemów gramatycznych, na przykład sufiks *-er* w leksemie *Reiter* nakłada profil nominalizujący na proces sugerowany przez temat czasownika, desygnując osobę zaangażowaną w ów proces (Majer-Baranowska 2004:92). Możemy więc stwierdzić, że profilowanie ma miejsce w obrębie całego systemu językowego, a także w konkretnych realizacjach kodu językowego.

5. Model sieciowy Langackera i jego rozszerzenia metaforyczne

Aby sprawniej przeanalizować proces i zależności pojawiające się w semantyce czasowników przy wyraźnym współdziałaniu morfemu *durch*, warto prześledzić głębiej zjawiska wyrażone językowo, mające źródło w zdolności do myślenia metaforycznego. Zagadnieniami, których analiza przywołuje metaforę jako sposób pojmowania świata, są przedstawione wcześniej koncepty domen kognitywnych oraz postulowana w językoznawstwie kognitywnym możliwość wyróżniania kategorii gramatycznych na podstawie natury ich profilu. Czasownik *töten* oraz rzeczownik *das Töten* prowadzą do tej samej bazy – rzeczownik ogniskuje się na regionie w domenie, podczas gdy czasownik obejmuje sekwencję relacji między elementami domeny. Ta różnica gramatyczna kształtuje się dzięki naszej poznawczej zdolności do konceptualnego urzeczowienia (ang. conceptual reification), czyli zdolności do ujmowania szeregu stanów zorganizowanych (potencjalnie) czasowo jako abstrakcyjnej całości. Nasze wyobrażenia cechuje operowanie reprezentacjami mentalnymi obiektów abstrakcyjnych. Ta zdolność znajduje odbicie w konceptualizowaniu wydarzeń takich jak na przykład festiwal muzyczny, który przez swoją wieloskładnikowość i niewyraźnie zarysowany obszar ontologiczny staje się w naszej wyobraźni jednostką o dość klarownie wyznaczonych granicach.

System wiedzy i doświadczeń rozwija się w elastycznych granicach do postaci wcześniej wspomnianych domen kognitywnych (Majer-Baranowska 2004:87). W celu określenia struktury semantycznej wyrażenia językowego w perspektywie kognitywistycznej zastosowanie znajduje model sieciowy („sieci radialne”). Struktura semantyczna to według Langackera (za Kardela (red.) 1995:29) specjalny przypadek struktury konceptualnej, której semantyczny status pozostaje zależ-

ny od tego, jak bardzo na jej aktywację wpływa użycie elementów językowych. Wraz z odrzuceniem wyraźnej granicy między wiedzą leksykalną i encyklopedyczną więcej uwagi kieruje się raczej na stopniowalność elementów wyznaczających – zarówno treściowo, jak i językowo – rozumienie i operowanie danym terminem. Wybrane domeny kognitywne i specyfikacje są mocniej zaangażowane w proces konceptualizacji niż inne, przyczyniając się w wyższym stopniu do zestawu cech relewantnych językowo, ujawniając się w najbardziej typowych kontekstach użycia danej struktury językowej (Langacker 1988:58). Niektóre cechy będą obejmowały bardziej centralną pozycję, ważność innych będzie stopniowo malała. Całe to zjawisko wpisuje się w koncepcję podobieństwa rodzinnego, formującego coś na kształt kontinuum, gdyż warunek dzielenia cech między egzemplarzami pozostającymi w sąsiedztwie jest spełniony (Gemel 2013:83). Kooperacja percepcji i zapamiętywania różnych doświadczeń, ich porządkowania w kategoriach typowości i częstotliwości oraz tworzenia schematów odgrywają w tym zjawisku nieodzowną rolę. Geeraerts (1988:223) zauważa, że do procesów podstawowych w tym zakresie należy zdolność do tworzenia analogii, w której tak zwane znaczenie rozszerzone powstaje przez ocenienie obiektu w kategoriach podobieństwa do prototypu pod kątem różnych specyfikacji w domenach istotnych dla zdefiniowania struktury znaczeniowej wyrażenia językowego.

Na przykład znaczenie słowa *ciepły* desygnowane jest przez podświetlenie wybranego fragmentu w domenie temperatur. Przez procesy metaforyzacji możliwe jest użycie tego słowa w innych kontekstach i aktywowanie wybranych wycinków domeny barwy lub domeny uczucia. Mianowicie dzięki zastosowaniu metaforyzacji struktura semantyczna konstrukcji *ciepłe kolory* czy *ciepło wokół serca* jest zrozumiała na podstawie wartości semantycznej wyrażenia *ciepło dzisiaj* (Lemmens 2015:95). Opisane procesy schematyzacji i metaforyzacji odpowiedzialne są więc za naszą zdolność generowania nowych lub częściowo nowych wyrażen, a przede wszystkim za poszerzanie sieci semantycznych jednostek leksykalnych już istniejących, co dokonuje się przez przekroczenie granic okalających domeny aktywowane podczas ich prototypowego użycia. Jako dodatkowy przykład ilustrujący to zjawisko może służyć analiza kognitywna predykatu *with* przeprowadzona przez Rudkiewicz (2011:142), z której wynika, że *with* profiluje styczność dwóch elementów domeny. Domeną centralną w sieci semantycznej byłaby domena obejmująca relację obiektów materialnych w przestrzeni fizycznej (np. *a man with a stick*), a dzięki rozszerzeniu metaforycznemu podobny związek generowany jest w domenach o abstrakcyjnym wymiarze (*to be pleased with sth.*, *to be angry with sb.*, *a man with a nice smile*, *to tremble with fear*). Przesunięcia i rozszerzenia metaforyczne to podstawowe mechanizmy rozbudowywania sieci semantycznych zorganizowanych według kategorii prototypowości.

6. Integracja pojęciowa a gramatyka

Znaczenia słów są niestabilne i wykazują tylko pewien potencjał językowy, którego uściślenie dokonuje się przez kontekst, owocując skonstruowaniem znaczenia w realnym czasie użycia (Libura 2007:15). U podłoża tego procesu zdaniem Fauconniera i Turnera (za Jabłońska-Hood 2016:155–156) znajduje się proces wieloetapowego łączenia przestrzeni mentalnych, tak zwana integracja pojęciowa (amalgamacja, ang. *conceptual blending*), co skutkuje synergicznym krystalizowaniem się nowych jakości semantycznych, które w obrębie danej kultury mogą okrzepnąć w określonym kontekście i uczestniczyć w dalszych amalgamatach. Przestrzenie mentalne mogą zostać zdefiniowane jako szerokie zestawy asocjacji, rozwijane za sprawą użycia języka w określonym kontekście. Na podstawie takiego ujęcia przestrzenie mentalne wykazują silne podobieństwo z domenami kognitywnymi. Możemy je również opisać jako struktury powstające w pamięci krótkotrwałej podczas myślenia i mówienia w odwołaniu do informacji zgromadzonych w pamięci długotrwałej (Libura 2007:16). Jak stwierdza Tabakowska (2010:600) – kognitywna teoria metafor Lakoffa w efektywny sposób tłumaczy zjawisko projektowania składowych części domeny źródłowej do domeny docelowej. Nie oferuje jednak wystarczającego wyjaśnienia wobec mechanizmu integracji pojęć, bowiem przestrzenie mentalne nie służą tylko do tworzenia i dekodowania metafor. Amalgamaty to kategoria o wiele szersza, odnosząca się do wszystkich przypadków zespolenia sieci struktur semantycznych.

Charakterystyczna dla ludzkiego umysłu jest tendencja do postrzegania zdarzeń jako zintegrowanych, co zauważalne jest w konstrukcjach gramatycznych. Fenomen ten możemy prześledzić na podstawie wybranych przykładów przedstawionych przez Fauconnier i Turnera (1996:6–7):

A. *Jack threw the ball into the basket* [Jack acts on the ball. The ball moves in the basket]².

B. *Gogol sneezed the napkin off the table* [Gogol sneezes. The napkin moves off the table]³.

C. *Junior sped the toy around the Christmas tree* [Junior presses remote control. Car speeds around the tree]⁴.

Przytoczone zdania ilustrują scalenie z sobą konceptualizacji dwóch osobnych zdarzeń i przedstawienia ich jako zintegrowanej całości – kichnięcie osoby i ruch serwetki są z sobą stopione w jeden incydent. Podobnie działania osoby związane

² ‘Jack wrzucił piłkę do kosza’, tłum. K.I.

³ ‘Gogol rzucił kichnięciem serwetkę ze stołu’, tłum. K.I.

⁴ ‘Samochód sterowany przez Juniора pędził wokół choinki’, tłum. K.I.

ze sterowaniem i ruch kontrolowanego obiektu. Obserwowalnym przejawem językowym zjawiska integracji pojęciowej jest tu zastosowanie jednego czasownika (np. *to throw*, *to sneeze*, *to speed*) bez konieczności tworzenia dwóch osobnych orzeczeń, co wynika z faktu, że gramatyczna struktura: „frazę rzeczownikowa – czasownik – fraza rzeczownikowa – fraza przymkowa” rozpoznawana jest przez nas jako konstrukcja umożliwiająca zintegrowanie zdarzeń, w których jedno opisuje ruch obiektu spowodowany przyczyną wyrażoną w drugim. Konstrukcja ta wynika prototypowo z walencyjności czasowników desygnujących przedsięwzięcie ruchu przez podmiot (np. *to throw*). Jak obserwujemy na podanych przykładach, cała konstrukcja może zostać sparowana z czasownikami innego typu, które podkreślają wtedy różne elementy wydarzenia (np. *to sneeze* charakteryzuje działanie agensa; *to speed* przybliża rodzaj ruchu paciensa). Widzimy więc, że forma składniowa funkcjonująca jako cecha powiązana z określonym znaczeniem może zostać stopiona ze strukturą semantyczną czasownika innego typu, co uchodzić może za następny obszar występowania integracji, która prowadzi do tworzenia nowych znaczeń, choćby przez wprowadzanie innego profilowania opisywanych wydarzeń.

7. Czasowniki rozdzielnie i nierozdzielnie złożone

Analizując słowotwórstwo czasowników niemieckich, możemy na podstawie występujących w nich typów derywacji przedrostkowej wyróżnić:

A. Czasowniki zbudowane przy użyciu prefiksów, nazywanych też prefiksami właściwymi lub przedrostkami nierozdzielnymi (niem. *echte Präfixe*, *untrennbare Vorsilben*), do których zaliczają się: *ge-*, *er-*, *be-*, *ent-*, *zer-*, *ver-*, *mis-*. Do tej grupy możemy też zaliczyć te obcego pochodzenia (niem. *Fremdpräfixe*), takie jak *de-*, *dis-*, *in-*, *re-*. Prefiksy występują bezpośrednio przed rdzeniem czasownikowym, a podczas pozycjonowania odmienionej formy czasownika na pierwszym lub drugim miejscu w zdaniu, nie mogą zostać oddzielone od rdzenia. Forma Partizip II tworzona jest bez dodania *ge-*, akcent przypada na rdzeń i nie są one łączliwe w stosunku do siebie. Wzorce słowotwórcze są w tej grupie trudno rozpoznawalne, choć niektóre z nich jak *ent-* lub *zer-* wykazują cechy dość ustabilizowanej produktywności słowotwórczej (Altmann 1989:582, Helbig/Buscha 1984:222). Czasowniki powstające przy użyciu wspomnianych morfemów to czasowniki prefiksalne (niem. *Präfixverben* za Olsen 1996:261).

B. Akcentowane i oddzielające się od rdzenia partykuły czasownikowe, nazywane też przedrostkami rozdzielnymi (niem. *Verbpartikeln*, *trennbare Vorsilben*). Partykuły te tworzą grupę pojemniejszą niż wcześniej wykazane prefiksy i należy do nich zaliczyć na przykład *ab-*, *an-*, *auf-*, *aus-*, *bei-*, *mit-*, *nach-*, *vor-*, *zu-*, *ein-*, *empor-*, *fort-*, *hin-*, *her-*, *los-*, *nieder-*, *weg-*, *weiter-* (Helbig/Buscha 1984:223). Czasowniki, w których strukturę są one wbudowane, określane będą

w niniejszym tekście za Olsen (1996:261–262) partykułowymi (niem. Partikelverben).

C. Morfemy takie jak *über-*, *unter-*, *hinter-*, *durch-*, *um-*, *voll-*, *wi(e)der-* mogą współtworzyć czasowniki rozdzielnie złożone jako akcentowane prefiksy, które oddzielają się od rdzenia podczas użycia odmienionej formy czasownikowej w zdaniach głównych. Wykazują one jednak potencjał także do zestawu cech morfologicznych i składniowych dla prefiksów opisanych w podpunkcie A, współbudując w takim przypadku czasowniki nierozdzielnie złożone. Nie wykazują one łączliwości między sobą, choć możliwe jest ich połączenie z prefiksami zestawionymi w podpunkcie A (np. *überversorgen*, *unterernähren*) (Altmann 1989:583).

Morfemy tworzące czasowniki i opisane w podpunkcie C, mogą więc funkcjonować jako:

- nigdy niedające się oddzielić od danego rdzenia czasownikowego (np. *überleben*, *durchqueren*), tworząc część nierozdzielnie złożonych czasowników przedrostkowych;
- zawsze odrywające się od danego rdzenia (np. *durchkommen*, *umwandeln*), współtworząc w konsekwencji rozdzielnie złożone czasowniki partykułowe;
- jednostki o podwójnym charakterze, które mogą oddzielić się od danego rdzenia czasownikowego, jak też pozostać z nim zespolone. Czasowniki współkonstruowane przez nie wydają się pozornie takie same, współdzielą bowiem formę bezokolicznika (np. *übersetzen*, *untergraben*, *durchlaufen*) – wykazują jednak w zastosowaniu wyraźne różnice, które zostaną wyszczególnione w następnym akapicie. Czasowniki takie za Šimečkovą (2002:12) nazywam biparadygmatycznymi (niem. biparadigmatische Verben).

Cechy dystynktywne związane z funkcjonowaniem morfemów jako rozdzielnych i nierozdzielnych przedrostków czasownikotwórczych dają się zaobserwować w rozmaitych obszarach, w tym (Helbig/Buscha 1984:222–226, Šimečková 2002:47):

- w akcencie wyrazowym (przypadającym w czasownikach rozdzielnie złożonych na partykułę lub w nierozdzielnie złożonych na prefiks: *'durchkreuzen* jako *skreślać coś* i *durch'kreuzen* jako *pokrzyżować, udaremnić*);
- w semantyce – czasowniki biparadygmatyczne o akcentowanym przedrostku profilują przeważnie relacje w domenach obejmujących elementy materialne (znaczenie konkretne), przy czym te z nierozdzielnym przedrostkiem nieakcentowanym profilują relację w domenach o bardziej wyobrażeniowym charakterze (znaczenie abstrakcyjne).

Typ przedrostka może wpływać nie tylko na specyfikę domeny, ale też na elementy danej czynności opisywanej czasownikiem – w świetle metodologii ko-

gnitywnej możemy wnioskować o tym, że podczas obrazowania wywołanego zastosowaniem wariantu czasownika o konkretnym typie przedrostka wyszczególnione mogą zostać różne okoliczności czynności lub stanu, takie jak relacje czasowe i sposób przebiegania czynności lub trwania, relacje modalności, przyczyna czy skutek (np. *'durchbohren* jako *przewiercić ścianę*, przy czym istotny jest efekt i *durch'bohren* zaznaczający sposób, w jaki zaszło naruszenie ciągłości powierzchni). Z punktu widzenia modelu gramatyki kognitywnej zaproponowanego przez Langackera (1988, też 2004) możemy obserwować interesujący proces podwójnego profilowania – obydwa warianty czasownika odwołują się do tej samej rzeczy, rozumianej jako relacja między narzędziem służącym do przewiercania a przewiercaną powierzchnią. Jeden z nich podkreśla jednak skutek tej relacji, drugi natomiast sam sposób jej przebiegania. Procesy bardzo precyzyjnego profilowania zdają się pozostawać w związku ze zjawiskami morfologicznymi, co uzasadniałoby twierdzenie koncepcji rozwiniętej w językoznawstwie kognitywnym, że gramatyka powinna być traktowana jako obszar inherentnie symboliczny i w połączeniu z semantyką tworzący kontinuum. Znaczenie rozumiane zgodnie z przyjętym modelem jako rezultat nałożenia profilu na bazę znajduje często swoje odbicie w walencji oraz rekcji czasowników i innych kategoriach gramatycznych. Na podstawie przedstawionych objaśnień możemy wyciągnąć wniosek, że czasowniki biparadygmatyczne mogą służyć za przykłady ilustrujące, iż do poprawnego określenia wartości semantycznej wyrażenia niezbędne jest użycie go w kontekście, by rozpoznawalne stały się także jego cechy fonetyczne, morfologiczne i syntaktyczne. Okazuje się więc, że wymienione zestawy cech są immanentą składową strukturą semantycznej.

8. Czasowniki przedrostkowe z morfemem *durch* w świetle gramatyki kognitywnej

Niemożliwe jest przedstawienie tutaj pełnego zakresu zależności i mechanizmów występujących wśród czasowników przedrostkowych. Przytoczone rozważania mają na celu prezentację pewnych ogólnych tendencji, których efektywne wytłumaczenie oferują metodologia i aparat pojęciowy wykorzystywane w językoznawstwie kognitywnym.

Morfem *durch*, odgrywający istotną rolę w derywacji czasowników niemieckich, spotykamy także jako przyimek określający aktywność przebiegającą przez coś / na wskroś czegoś. Służy więc profilowaniu relacji atemporalnej w domenie obejmującej obiekty świata materialnego (por. Langacker za Kardela (red.) 1995:32), na przykład *Sie spaziert durch den Park. Er geht durch die Tür.*

Fundamentalnym mechanizmem umożliwiającym derywację przedrostkową czasowników przy użyciu między innymi formantu *durch* okazuje się opisana

amalgamacja pojęciowa. Przestrzeń mentalna otwierana przez użycie jednostki leksykalnej *durch* rozciąga się wokół uschematyzowanego wyobrażenia elementu, którego ciągłość zostaje naruszona w wyniku jakiejś aktywności. Mówiąc inaczej – podstawą konceptualizacji tej jednostki jest istnienie uschematyzowanej relacji między dwiema rzeczami, spośród których jedna powoduje zakłócenie ciągłości drugiej. Przybliżenie warunków zachodzenia tej relacji dokonuje się przede wszystkim przez czasownik występujący w sposób niestale zleksykalizowany z przyimkiem (np. *durch die Pforte gehen*).

Stałe stopienie przestrzeni mentalnych aktywowanych przez przyimek i czasownik następuje w czasownikach przedrostkowych. Zależność między obiektami desygnowana zwyczajowo atemporalnie przez przyimek ze względu na połączenie z czasownikiem może uzyskać wymiar czasowy, albowiem konceptualizowane przez czasownik proces lub stan muszą mieć miejsce w jakimś odcinku czasu, który Langacker (2013:79–81) nazywa procesualnym. Co więcej, jak pokaże analiza wybranych czasowników (wybranych na podstawie między innymi Ferrenbach/Schüßler (2004:128, 131) oraz przykładów zebranych w „*Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*”) morfem *durch* wykazuje potencjał modelowania sposobu trwania stanu lub przebiegania procesu. Dzięki integracji pojęciowej następuje powstanie nowych jakości, niewynikających bezpośrednio z zestawu cech wyjściowych przestrzeni mentalnych. Okazuje się, że leksem profilujący zwyczajowo relację atemporalną może wpływać na rodzaj czynności (niem. Aktionsart), a więc na charakterystykę kategorii implikującej czas proceduralny.

1. *Er kreuzte das Blatt durch.*
‘Przekreślił kartkę’.
- 1a. *Er durchkreuzte unseren Plan.*
‘Pokrzyżował nasz plan’.
2. *Er schnitt das Brötchen durch.*
‘Przekroił bułkę’.
- 2a. *Und nie hatte das Tuckern des Motors eine solche Stille durchschnitten.*
‘I jeszcze nigdy turkot silnika nie przeciął takiej ciszy’.
3. [...] *um dunkelblondes Haar – schon trug es einen grauen Schimmer – sehr sorgsam durchzukämmen*
‘Aby poczesać skrupulatnie włosy w kolorze ciemnego blondu, które pobłyskiwały już siwizną’.
- 3a. *Er durchkämmte Wiens Ämter, Museen, Banken.*
‘Przeczesał urzędy, muzea i banki Wiednia’.

Przykłady 1, 2 oraz 3 pokazują w użyciu czasowniki rozdzielnie złożone, w których *durch* funkcjonuje jako partykuła czasownikowa. Podczas użycia w dys-

kursie otwiera ona przestrzeń mentalną łączącą się z przestrzenią mentalną czasownika. Przykład 2 opiera się w najbardziej wyraźny sposób na wcześniej omówionym schemacie – pieczywo interpretowane jest jako zamknięta przestrzeń, której integralność zostaje zakłócona. W przykładzie 3 aktywność czesania zostaje dodatkowo sprofilowana przez zespolenie czasownika z *durch*, za którego sprawą wyobrażamy sobie ruchy grzebienia jako bardziej intensywne, posuwiste, obejmujące całą długość włosa. Przedrostek rozdzielny w przykładzie 1 podobnie zwiększa wyrazistość treści pojęciowej całego czasownika frazowego, ogniskując uwagę odbiorcy na momencie zdecydowanego poprowadzenia linii przez obiekt, którym w tym wypadku jest kartka papieru. Powierzchnia kartki reprezentująca w zdaniu treść znajdującego się na niej tekstu może zostać potraktowana jako przykład działania mechanizmów metonimii. Metonimia powstaje, kiedy obydwa koncepty położone są w granicach tej samej domeny (lub przynajmniej domeny tego samego typu). Przykłady 2a oraz 3a ilustrują z kolei relację podobnego typu jak w przykładach 2 i 3, ale użyte orzeczenia desygnują relację między dwoma elementami wskutek rozszerzenia metaforycznego. Przekreślenie rozumiane jako akt fizyczny dziejący się na kartce papieru (przykład 1) interpretowane jest w przykładzie 1a na zasadzie skojarzenia i metonimicznego przeniesienia jako rezygnacja z planów.

Podobnie cechy znaczeń przywołanych przez czasowniki *'durchschneiden'* oraz *'durchkämmen'*, które są konstruowane przez profilowanie domeny o określonych specyfikacjach, zostają analogicznie zaimplementowane wtórnie do profilowania innych domen: dźwięk przecina ciszę, a więc zostaje ona nie tylko rozstrojona, ale dzieje się to dodatkowo w sposób nagły i nieprzyjemny. Zauważalne są zmiany w morfologicznej strukturze czasowników, powiązane z ich dosłownym lub przenośnym znaczeniem.

4. *Das Dach ist durchlässig; das Wasser ist durchgelaufen.*
'Dach cieknie, woda już się przelała'.
- 4a. [...] *durchläuft* [...] *meist die gleichen drei Phasen.*
'Przechodzi zazwyczaj te same trzy etapy'.
5. *Er brach den Stock durch.*
'Przełamał kijek'.
- 5a. *Die Leiter brach durch.*
'Drabina złamała się w pół'.
- 5b. *Die Soldaten durchbrachen die feindlichen Reihen.*
'Żołnierze przełamali wrogie szyki'.

W przytoczonych przykładach zauważalne są procesy porównywalne z tymi zaobserwowanymi w poprzednim akapicie. Przykład 5b ilustruje wartość zauważenia zjawisko polegające na tym, że rezultat czynności opisywanej czasownikiem

durch'brechen jest wprawdzie zauważalny na płaszczyźnie rzeczzywistej (przerwanie ciągłości nieprzyjacielskich szeregów), jednak de facto profilowane znaczenie sparafrazować możemy w metaforyczny sposób, przejawiający wyższy stopień uogólnienia – *den Widerstand durchbrechen* ('przełamać opór').

Przykłady 4 i 5a pokazują dodatkowo użycie w znaczeniu dosłownego przerwania ciągłości materii, które może być osadzone w schemacie zdaniowym typowym dla czasownika monowalencyjnego, zamiast schematu zawierającego frazę nominalną w bierniku.

6. *Der Faden kann danach durchgezogen werden.*
'Nić może później zostać przeciągnięta'.
- 6a. *Das Thema [...] zieht sich wie ein roter Faden durch viele Diskussionen.*
'Ten temat przewija się w wielu dyskusjach jako główny wątek'.
- 6b. *Der falsche Frieden, der die Ausstellung durchzieht, prägt auch die Kulturpolitik.*
'Żłudny pokój, który przepelnia tę wystawę, obecny jest też w polityce kulturalnej'.

Przytoczone przykłady 6–6b obrazują obecne w słowotwórstwie czasowników mechanizmy amalgamacji pojęciowej oraz rozszerzeń metaforycznych między domenami. Na szczególną uwagę zasługuje przykład 6a, w którym czasownik *'durchziehen* uzyskuje metaforyczne znaczenie, ale nie musi się to dziać w sposób wyizolowany. Cała kolokacja zostaje użyta, by uzyskać efekt metaforycznego obrazowania, w którym nić stanowi element domeny źródłowej przenoszony do abstrakcyjnej domeny docelowej. Zjawisko to uzmysławia nam wielopoziomowość procesów integracji pojęciowej i różnych typów metaforyzacji, nadbudowujących na sobie i prowadzących do konstruowania nowych struktur semantycznych.

7. *Er bohrte die Kachel durch*⁵.
- 7a. *Er durchbohrte die Kachel.*
- 7b. *Er durchbohrte uns mit seinem Blick.*
'Przewiercił nas swoim wzrokiem'.

Różnica w semantycznej wartości czasowników w przykładach 7 oraz 7a polega na wyróżnianiu odmiennych aspektów czynności w procesie profilowania – odpowiednio podkreślenia specyfiki czynności prowadzącej do pewnego efektu lub skierowanie perspektywy na wynikający z niej efekt. Nie brak także wykazanego na innych przykładach rozszerzenia sieci semantycznej, zachodzącego z zastosowaniem metaforyzacji (por. 7b).

⁵ Zarówno zdanie 7, jak i 7a można przetłumaczyć jako 'przewiercił kafle'. Dalsze wyjaśnienia w tekście głównym.

- 8a. *Wir haben schon öfter das Thema durchdiskutiert.*
‘Już niejednokrotnie przedyskutowaliśmy ten temat’.
- 8b. *Wir sind durch mit den Fragen.*
‘Nie mamy więcej pytań’.

Przy użyciu czasownika *durchdiskutieren* komunikujący zaznacza, że dana kwestia została poddana dokładnej dyskusji (przykład 8a). Nastąpiło zatem przejście przez temat, który został skonceptualizowany jako ograniczona przestrzeń, co skutkuje utworzeniem metafory typu ontologicznego opisanej w części 4. Najczęstszymi typami metafor, których użycie pociągają za sobą konstrukcje gramatyczne zawierające morfem *durch*, są metafory ontologiczne. Warte zauważenia jest zjawisko użycia przyimka *durch* jako orzecznika w połączeniu z czasownikiem łącznikowym *sein* (przykład 8b). Tak powstałe orzeczenie złożone odnosi się do zakończonego przejścia przez jakiś stan rzeczy, a więc do postępu, co może zostać uznane za przykład metafory orientacyjnej. Przyimek *durch* na wzór *voraus* czy *so weit* pomaga, przez zbudowanie analogii do obserwowalnych procesów odbywających się w przestrzeni, określić stan zaawansowania procesów nierejestrowalnych zmysłem wzroku.

9. *Wir haben eine seltsame Woche durchgestanden [...] praktisch nichts zu essen.*
‘Przetrwaliśmy dziwny tydzień [...] praktycznie nic do jedzenia’.
- 9a. *[...] anschließend ab 14 Uhr 10 im Hearthside, wo ich bis 22 Uhr durchzuhalten versuchte.*
‘[...] następnie od 14:10 w Hearthside, gdzie próbowałem wytrzymać do 22’.
10. *Ist immer irgendwie durchgekommen und hat auch nicht mehr gebüffelt als Katharina.*
‘Też udało mu się przejść, a nie zakuwał tak jak Katharina’.
- 10a. *Ehrlich gesagt, wäre jeder Student durchgefallen, der auf die Frage [...] die gleiche Antwort [...] gegeben hätte.*
‘Prawdę powiedziawszy, każdy student, który dałby taką samą odpowiedź, oblałby egzamin’.

Przedstawione przykłady ilustrują, w jaki sposób ogólny schemat relacji desygnowanej przez przyimek *durch* zostaje skonkretyzowany przez czasownik, którego profil wskazuje dokładniej na okoliczności interakcji zachodzącej między dwoma obiektami. Specyfika przestrzeni mentalnych czasowników scalonych z rozpatrywanym przyimkiem prowadzi do zróżnicowanych relacji typu trajektor – landmark. W przykładach 9 oraz 9a czasowniki, których znaczenie jest modyfikowane przedrostkiem, opisują stany. Powstały w ten sposób model kognitywny zakłada

więc, że podmiot funkcjonuje jako obiekt nieporuszony, który wchodzi w kontakt z elementem poruszającym się w wyobrażonej przestrzeni i przejawiającym się w strukturze zdania jako dopełnienie. Wyobrażony ruch elementu sygnalizowanego w dopełnieniu jest implikowany statycznością konceptu aktywowanego przez podmiot. Zdaje się on niejako mijać obiekt opisany w podmiocie, przez co przyciąga więcej uwagi i staje się bardziej relewantny komunikacyjnie. Mówiący pragnie bowiem scharakteryzować, jakie wydarzenia lub stany należy przetrwać. Obiektem poruszającym się w wybranych fragmentach wypowiedzi są jednostki czasu – mamy więc do czynienia z tak zwanym czasem konceptualizowanym w przeciwieństwie do czasu procesualnego (Langacker 2013:79–82).

W zespoleniu przyimka *durch* z czasownikami dynamicznymi dochodzi do konceptualizacji procesu, w którego profilu uwidoczniła zostaje obecność aktywnego elementu, pełniącego w strukturze zdania funkcję podmiotu (przykłady 10 i 10a). Należy odnotować, że chociaż czasowniki *durchkommen* oraz *durchfallen* nie otwierają miejsca walencyjnego dopełnieniu bliskiemu, to jednak ich modele kognitywne zakładają obecność elementu w roli landmarku, którego wyobrażona płaszczyzna zostaje naruszona. Jednostka leksykalna przywołuje określone struktury wiedzy osadzonej w doświadczeniu przestrzennym. Aktywacja wszystkich elementów całego schematu kognitywnego nie musi natomiast powodować otwarcia miejsc walencyjnych w planie budowy zdania. Wystarczająco ekwiwalentna semantycznie wobec analizowanego czasownika *durchfallen* struktura „fallen durch X”, składająca się z czasownika i przyimka o autonomicznym statusie, wymaga nazwania elementu, przez który dokonuje się ruch. Przeorganizowanie morfemów *fallen* oraz *durch* do postaci czasownika przedrostkowego usuwa konieczność wskazywania na konkretne elementy, przez co wypowiedzi przyjmują charakter niejako eliptyczny. Zdaje się to sprzyjać procesom ekstensji metaforycznej.

Przytoczone przykłady obrazują też zróżnicowanie i wielowymiarowość wspomnianego przemieszczenia – zarówno w układzie horyzontalnym, jak i wertykalnym. Rozwinięcie takich uschematyzowanych modeli kognitywnych możliwe jest dzięki integracji pojęciowej oraz zdolnościom generowania zarówno metafor orientacyjnych, jak i ontologicznych.

11. *In diesem Moment rief der Aufnahmeleiter an, um den Plan für den nächsten Tag durchzusagen.*

‘W tym momencie zadzwonił kierownik, aby zapowiedzieć plan na następny dzień’.

- 11a. *Man kann sich beispielsweise zu Angeboten [...] oder zu kinderfreundlichen Unterkünften durchklicken.*

‘Można się przeklikać na przykład do ofert [...] albo do zakwaterowań przyjaznych dzieciom’.

Opierając się na przykładach 1–10a, starałem się wykazać produktywność semantyczną procesów rozszerzenia metaforycznego, polegających na przeniesieniu cech konceptualizacyjnych przywoływanych przez jednostkę leksykalną (np. *durch*) z obszaru prototypowej domeny do domen poznawczych o innej specyfikacji. Przykłady 11 i 11a mają natomiast ilustrować przydatność metonimii jako środka znaczeniowórczego. Czasowniki *durchsagen* oraz *durchklicken* eksponują konkretne aspekty czynności, takie jak mówienie przez jakąś przestrzeń/obiekt oraz klikanie, powodujące wymianę różnych obiektów. Konkretyzując ten schemat, możemy powiedzieć, że *durchsagen*, wyróżniając fakt przekazywania informacji za pomocą urządzeń transmisyjnych, w sposób metonimiczny przywołuje pojemniejszą konceptualizację procesu „podawanie komunikatu”. W zależności od doświadczanego lub opisywanego kontekstu sytuacyjnego zachodzi dalsze uszczegółowienie charakteru tego procesu – nieco inaczej przebiega podanie komunikatu w ogólnokrajowym radiu, a nieco inaczej przez głośniki na stacji kolejowej, choć jest zachowany między nimi wystarczający stopień podobieństwa.

Poprawne zrozumienie czasowników *durchsagen*, a w większym jeszcze stopniu *durchklicken* nie jest możliwe wyłącznie dzięki ogólnopoznawczej zdolności do tworzenia analogii między wariantami znaczeniowymi oraz operowaniu schematami kognitywnymi. By odnieść się do zamierzonego znaczenia tej jednostki, niezbędne jest posiadanie odpowiedniej ramy interpretacyjnej, która wynika bezpośrednio z funkcjonowania w danej kulturze, w danym czasie. Czynność *klikania* czy też *przeklikiwania* miałyby zerową wartość semantyczną, jeśli nieznanymi byłyby nam koncepty internetu oraz czynności podejmowanych w związku z jego użytkowaniem. Ze względu na odpowiednio rozległą bazę doświadczeniową możliwe jest adekwatne ustalenie struktury semantycznej czasownika *durchklicken*, co warunkowane jest prawidłowo przebiegającym procesem doprecyzowania ogólnego modelu „*durch+Verb*”, zależnym od dysponowania domeną „Użytkowanie Internetu”. Wybrane w tym akapicie przykłady obrazują, że jednostki leksykalne mogą być generowane przez nie tylko metaforyczne, ale także – nierzadko jednocześnie – metonimiczne przyłożenie ogólnego schematu opisywanych interakcji do nowych zasobów wiedzy powstających jako skutek postępu cywilizacyjnego.

12. [...] *fast jede Nacht tanze und gestern erst zwei Paar Schuhe in einer einzigen Nacht durchgetanzt habe.*
‘Tańczę prawie każdej nocy i wczoraj zniszczyłem w tańcu dwie pary butów w jedną noc’.
- 12a. *Im Anschluß an eine lange durchtanzte, durchzechte, durchlachte Nacht.*
‘Bezpośrednio po przetańczonej, przechlanej nocy pełnej śmiechu’.
13. *Der Musiker war vor seinem Tod gerade wieder durchgestartet...*
‘Akurat przed swoją śmiercią muzyk zabrał się ostro do działania’.

W tych przykładach zauważalny jest wpływ morfemu *durch*, zwyczajowo odpowiedzialnego za desygnowanie relacji atemporalnej, na rodzaj czynności, a więc kategorię powiązaną z trwaniem stanu lub przebiegiem czynności, co zakłada istnienie czasu procesualnego. W amalgamacie pojęciowym uwidaczniają się więc cechy nieobecne w pierwotnej przestrzeni mentalnej tej jednostki leksykalnej. Czasownik rozdzielnie złożony *'durchtanzen* (12) można zakwalifikować jako kauzatywny, opisuje on bowiem czynność mającą obserwowalne skutki. Nierozdzielnie złożoną wersję tego czasownika (12a) oraz *durchzehen* i *durchlachen* cechuje natura duratywna, a więc podkreślająca ciągłość i stabilność procesu. Czasownik *'durchstarten* uzyskuje z kolei w swojej konceptualizacji cechy inchoatywności, a związany z nim czas procesualny jest krótki (13).

14. *Ich weiß nicht einmal, ob man heute noch Heavy Metal sagt oder ob sich ein anderer Begriff durchgesetzt hat.*
 'Nawet nie wiem, czy dzisiaj mówi się jeszcze o heavy metalu, czy przebiło się już jakieś inne pojęcie'.
- 14a. *Sie sind explizit durchgesetzt mit den Namen anderer Künstlerinnen, Autoren, Theoretiker.*
 'Przewijają się nazwiska innych artystów, autorów i teoretyków'.
- 14b. *Auch mein Musikgeschmack ist durch und durch britisch.*
 'Mój gust muzyczny jest także na wskroś brytyjski'.

Zestawione fragmenty 14 i 14a pokazują, że nie zawsze zmiana statusu morfosyntaktycznego czasownika z rozdzielnie na nierozdzielnie złożony powiązana jest ze zmianą profilowanej przez niego domeny. Może natomiast skutkować rozwinięciem innego wariantu profilowania do tej samej domeny. Relacja profilowania w 14a odpowiada zdefiniowanej wcześniej interakcji typu „*durch+Verb*”, zakładającej naruszenie ciągłości elementu A przez element B. Wcześniejsze przykłady koncentrowały się na trwającym ruchu elementu A przez element B lub uwypuklały efekt takiego ruchu, implikując obecność kategorii czasu procesualnego. Jednak 14a wysuwa na pierwszy plan atemporalny typ relacji, polegający na wypełnieniu przestrzeni elementu B przez element A. Analogicznie do przykładu 8b, w którym *durch* funkcjonowało jako orzecznik i oznaczało pozostawienie, zakończenie jakiegoś procesu, to w przykładzie 14b orzeczenie imienne skonstruowane z zastosowaniem formy bliźniaczej *durch und durch* odnosi się do całkowitego wypełnienia jednego obiektu drugim – w tym wypadku gust muzyczny jest wypełniony brytyjskością i wykazuje jej cechy. Owa brytyjskość jest przykładem konceptualnego urzeczownikowienia opisanego w punkcie 5.

9. Wnioski końcowe

Kognitywistyczne ramy analityczne pozwalają na wszechstronny opis zjawisk gramatycznych, eksponując ich powiązanie z ludzkimi zdolnościami kognitywnymi i są produktywnym sposobem prowadzenia badań z zakresu gramatyki semantycznej.

Posłużwszy się koncepcjami zaczerpniętymi z teorii powstałych w obszarze językoznawstwa kognitywnego, możemy wnioskować, że czasowniki złożone dają przykład działania mnogich i wzajemnie powiązanych procesów mentalnych, opartych na zmysłowym kontakcie z otoczeniem, takich jak schematyzacja, tworzenie analogii, kreowanie powiązań między zróżnicowanymi domenami kognitywnymi, kategoryzowanie na podstawie podobieństwa do centralnie umieszczonego w domenie prototypu oraz wieloaspektowego mechanizmu obrazowania. Do najbardziej znamienitych procesów, odpowiedzialnych za konstruowanie struktury semantycznej i generowanie różnych wariantów znaczeniowych czasowników złożonych należą mechanizmy integracji pojęciowej oraz metafory. Znaczenia przedrostka *durch-* współtworzącego czasowniki o naturze biparadygmatycznej odnoszą się przede wszystkim do relacji między rzeczami, rozumianej dosłownie lub metaforycznie jako naruszenie integralności jednej z nich przez drugą w całej jej rozciągłości. Najczęściej naruszenie to przedstawiane jest jako poruszanie się danego elementu A przez element B, przy czym uwypuklony może zostać sam proces i jego dłuższy czas proceduralny, przez co uzyskuje on cechy duratywności. Uwydatnieniu poddana może zostać tylko konkretna faza procesu, co widoczne jest z kolei w czasownikach o naturze punktowej. Morfem *durch* ma także potencjał współprofilowania relacji atemporalnej, opierającej się na wypełnieniu częściowym lub całkowitym elementu B przez element A.

Owa rozciągłość wynika z mapowania cech domeny źródłowej typu pojemnik na domenę docelową. Możliwe jest także przeniesienie cech użycia dosłownego wariantu znaczeniowego danego czasownika frazowego na zjawisko o charakterze metaforycznym wraz z dostosowaniem metaforycznym innych składników zwyczajowego kontekstu. Wysoce uogólnione modele kognitywne relacji między elementami znajdują zastosowanie i są konkretyzowane w obrębie różnych domen – mogą także znaleźć zastosowanie w odniesieniu do nowych, dopiero powstających obszarów wiedzy. Z tego powodu można wysunąć wniosek, że zauważalnie często składające się z tych samych morfemów, analogiczne wobec siebie czasowniki rozdzielnie i nierozdzielnie złożone mogą zostać potraktowane jako różne warianty tej samej jednostki leksykalnej, indukujące ten sam sposób profilowania, jednakże w obrębie różnych domen, połączonych z sobą często za sprawą metaforyzacji.

Badania nad czasownikami frazowymi powinny być obszarem dalszego zainteresowania językoznawców kognitywnych. Zagadnienie to oferuje podstawę międzyjęzykowych badań konfrontatywnych. Ich wyniki mogą znaleźć zastoso-

wanie między innymi w glottodydaktyce, co może zrodzić owoce w postaci efektywniejszych ćwiczeń poświęconych temu zagadnieniu, ukazujących uczniowi liczniejsze i zapadające w pamięć konteksty charakterystyczne dla zróżnicowanych wariantów tych czasowników.

Bibliografia

- ALTMANN Hans, 1989, Zur Wortbildungs des Verbs: wi(e)der als Verbzusatz, w: Tauber W. (red.), *Aspekte der Germanistik*, Göppingen, s. 581–599.
- EVANS Vyvyan / BERGEN Benjamin / ZINKEN Jörg, 2007, The Cognitive Linguistic Enterprise: An Overview, w: Evan V. (red.), *The Cognitive Linguistics Reader*, London, s. 2–36.
- EVERETT Daniel, 2019, Jak powstał język. Historia największego wynalazku ludzkości, Warszawa.
- FAUCONNIER Gilles / TURNER Mark, 1996, Blending as a Central Process of Grammar, w: Goldberg A. (red.), *Conceptual Structure, Discourse, and Language*, Stanford, s. 113–130.
- FERENBACH Magda / SCHÜSSLER Ingrid, 2004, *Słownictwo niemieckie z ćwiczeniami dla zaawansowanych*, Poznań.
- FILLMORE Charles J., 1976, Frame semantics and the nature of language, w: *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech* 280, s. 20–32.
- FILLMORE Charles J., 1982, Frame semantics, w: *Linguistics in the Morning Calm*, s. 111–137.
- GEERAERTS Dirk, 1988, Where does prototypicality come from?, w: Rudzka-Ostyn B. (red.), *Topics in Cognitive Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia, s. 207–229.
- GEERAERTS Dirk, 2006, A rough guide to Cognitive Linguistics, w: Geeraerts D. (red.), *Cognitive Linguistics, Basic Readings*, New York/Berlin, s. 1–28.
- GEMEL Aleksander, 2013, Kognitywna teoria prototypu – próba filozoficznej analizy, w: *Humanistyka i Przyrodoznawstwo* 19, s. 75–88.
- GONIGROSZEK Dorota, 2011, Językoznawstwo kognitywne: „ucieleśniony” umysł i znaczenie, w: *Językoznawstwo: współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze* 5, s. 13–20.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, 2004, Idee kognitywizmu jako podstawa badań porównawczych w zakresie semantyki, w: *Etnolingwistyka* 16, s. 75–84.
- HELBIG Gerhard / BUSCHA Joachim, 1984, *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Leipzig.
- IWANIAK Kamil, 2021, Metafory konceptualne w niemieckich związkach frazeologicznych odnoszących się do ludzkich procesów poznawczych, w: *Językoznawstwo* 15, s. 199–210.
- JABŁOŃSKA-HOOD Joanna, 2016, Integracja pojęciowa jako fundamentalny mechanizm kreatywności ludzkiej w języku. O wykorzystaniu teorii amalgamatów w analizie humoru angielskiego, w: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 34 (sectio FF-Philologia), s. 155–168.
- KARDELA Henryk (red.), 1995, *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Ronald W. Langacker. Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993, Lublin.
- KURCZ Ida, 2000, *Psychologia języka i komunikacji*, Warszawa.
- LAKOFF George / JOHNSON Mark, 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- LAKOFF George / JOHNSON Mark, 1999, Co kognitywizm wnosi do filozofii?, w: *Znak* 11, s. 25–32.
- LANGACKER Ronald, 1988, A View of Linguistics Semantics, w: Rudzka-Ostyn B. (red.), *Topics in Cognitive Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia, s. 49–90.
- LANGACKER Ronald, 2004, Semantyka językoznawcza, w: *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, s. 29–73.
- LANGACKER Ronald, 2013, *Essentials of Cognitive Grammar*, Oxford.

- LEE David, 2001, *Cognitive Linguistics. An Introduction*, Oxford.
- LEMMENS Maarten, 2015, *Cognitive semantics*, w: Riemer N. (red.), *Routledge Handbook of semantics*, London/New York, s. 90–105.
- LIBURA Agnieszka, 2007, *Amalgamaty pojęciowe w sztuce*, Kraków.
- MAJER-BARANOWSKA Urszula, 2004, Dwie koncepcje profilowania pojęć w lingwistyce, w: *Etnolingwistyka* 16, s. 85–109.
- OLSEN Susan, 1996, Partikelverben im deutsch-englischen Vergleich, w: Lang E./Zifonun G. (red.), *Deutsch – typologisch*, Berlin/New York, s. 261–288.
- PAROŃ Katarzyna, 2011, Rzeczywistość to metafora – próba kognitywnej analizy metafor w felietonach Jerzego Urbana, w: *Folia Literaria Polonica* 14, s. 43–53.
- PIETRZAK-PORWISZ Grażyna, 2006, Metonimia w ujęciu kognitywnym, w: *Prace Językoznawcze*, s. 29–39.
- RUDKIEWICZ Katarzyna, 2011, Analiza kognitywna angielskiego predykatu *with*, w: *Językoznawstwo: współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze* 5, s. 137–144.
- ŠIMEČKOVÁ Alena, 2002, *Untersuchungen zum trennbaren Verb im Deutschen*, Praha.
- TABAKOWSKA Elżbieta, 2005, Komunikowanie i poznawanie w językoznawstwie, w: *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 91/92, s. 50–59.
- TABAKOWSKA Elżbieta, 2010, O przestrzeniach mentalnych i interpretacji tekstów, w: Górnikiewicz J./Grzmil-Tylutki H./Piechnik I. (red.), *W poszukiwaniu znaczeń. Studia dedykowane Marceli Świątkowskiej*, Kraków, s. 594–603.
- TAYLOR John R., 2007, *Gramatyka kognitywna*, Kraków 2007.
- TOKARZ Marek, 2000, Podstawowe założenia teorii metafory Lakoffa i Johnsona, w: *Nowa Krytyka* 11, s. 253–261.
- WILSON Margaret, 2002, Six views of embodied cognition, w: *Psychonomic Bulletin & Review*, s. 625–636.
- ZAHORODNA Katarzyna, 2015, *Problem reprezentacji umysłowych w poszerzonych systemach poznawczych*, Wrocław.
- ŻEGLEŃ Urszula, 2010, O naturze, rodzajach i sposobie istnienia reprezentacji umysłowych, w: *Analiza i Egzystencja* 11, s. 155–185.
- ŻURAWSKI Sławomir, 2007, *Obyczaje, języki, ludy świata*, Warszawa.

Cognitive linguistics and German prefixal verbs – exemplified by the usage of the morpheme *durch*

The paper aims at elaborating on prefixal verbs, particularly those containing the morpheme *durch*, with regard to cognitive grammar. The reflections are carried out against the background of cognitive theories. They revolve around phenomena such as metonymy and conceptual metaphors – regarded as ubiquitous processes enabling us to capture the notion of abstract entities, and based on an inborn ability of the human mind to create analogies. The paper is dedicated to metaphorical extensions that play a vital role contributing to the expansion of radial semantic networks described according to Langacker. Crucial prominence is given to conceptual blending that allows to use certain prefixes with noticeable efficacy.

Keywords: cognitive linguistics, German prefixal verbs, metaphors, conceptual integration, profiling.